

نشریه علمی - پژوهشی

پژوهشنامه ادبیات تعلیمی

سال هفتم، شماره بیست و هشتم، زمستان ۱۳۹۴، ص ۸۸-۵۵

درآمدی انتقادی بر شیوه‌های بیان مفاهیم اخلاقی در حکایت‌های تمثیلی و جانوری

دکتر شیرزاد طایفی * - سعید اکبری **

چکیده

یکی از عمده‌ترین شاخه‌های ادبیات که به طور بنیادین به اخلاق می‌پردازد، ادبیات تمثیلی است. به طور کلی، در حوزه اخلاق و ادبیات، منتقدان به طرح مستقیم مضامین اخلاقی انتقاد وارد کرده‌اند و عمده این ایرادها و انتقادها به طور خاص، متوجه نوع ادبی تمثیل است که همواره مشتمل بر بیان صریح مضامین اخلاقی است. از سوی دیگر در این بحث‌های انتقادی، با نظره‌های گوناگونی درباره مفاهیمی چون رمز، نماد، سمبل و فابل که ارتباط تنگاتنگی با ادبیات تمثیلی و بیان گزاره‌های اخلاقی دارند، مواجهیم که نیازمند بررسی عمیق‌تر هستند. این پژوهش نشان می‌دهد که باید دلیل کاربرد گزاره‌های اخلاقی صریح را در تمثیل در ساختار حکایت‌های تمثیلی جست‌وجو کرد. از جمله عوامل تعیین‌کننده در این باره، شناخت زمینه داستانی تمثیل و تخیل در

* دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه علامه طباطبائی tayefi@atu.ac.ir

** کارشناس ارشد ادبیات تطبیقی دانشگاه علامه طباطبائی saeid.akbari2013@gmail.com

تاریخ پذیرش ۹۴/۸/۲۶

تاریخ وصول ۹۴/۵/۲۶

حکایت‌های تمثیلی است. در این مقاله این عوامل با جزئیات آن‌ها بررسی گردیده، ارتباط ساختاری و محتوایی حکایت‌های تمثیلی تبیین شده است.

واژه‌های کلیدی

اخلاق، ادبیات تمثیلی، رمز، نماد، سمبل، فابل.

۱. مقدمه

اخلاق در ادبیات از محورهای عمده‌ای است که به اشکال گوناگون خود را نشان می‌دهد اما «میان پژوهش کلی در باب ماهیت خوبی و ارزیابی آثار هنری خاصی ممکن است شکافی عمیق به نظر آید... غالباً با اخلاقیات، به‌ویژه در زمان‌های متأخر، به عنوان یکی از موضوعات جانبی نقد که کار تخصصی منتقد را باید به دقت از آن جدا کرد، معامله می‌شود» (ریچاردز، ۱۳۸۸: ۲۷). در چنین دیدگاهی از گزاره‌های اخلاقی با عنوان شعارزدگی یاد می‌شود که از ارزش اثر ادبی و نیز نقد ادبی می‌کاهد؛ «بد نیست به یاد آوریم که در میان همه نظریات مهم نقد، نظریه اخلاقی هنر (که بهتر است آن را نظریه ارزش‌های رایج بنامیم) بیشتر مغزهای بزرگ را پشت سر خود دارد... تنها به ذکر نام برجسته‌ترین آن‌ها بسنده می‌کنیم: افلاطون، ارسطو، هوراس، دانته، اسپنسر، میلتون، قرن هجدهمی‌ها: کولریج، شلی، مئو آرنولد و پاتر که همگی با وجود تفاوت درجه تہذب، دیدگاهی مشابه داشتند» (همان: ۵۹).

اساس این دیدگاه که بیان صریح یا حتی غیر صریح گزاره‌های اخلاقی را در آثار ادبی برابر با شعارزدگی می‌داند، به مسئله جنجالی انتظار از ادبیات بازمی‌گردد. «به طور کلی، با خواندن تاریخ زیبایی‌شناسی یا فن شعر، شخص به این فکر می‌افتد که ماهیت کارکرد ادبیات تا آنجا که بتوان به منظور مقایسه و مقابله با سایر فعالیت‌ها و ارزش‌های

انسانی، در قالب مفاهیم کلی و عام بیانش کرد، تغییر اساسی نیافته است. تاریخ زیبایی‌شناسی در دیالکتیکی خلاصه می‌شود که لذت و سودمندی که هوراس می‌گفت، نهاد و برابر نهاد آن است. شعر لذت‌بخش و مفید است. هر یک از این دو صفت، به تنهایی، تصور نادرستی از وظیفه شعر به دست می‌دهد. شاید آسان‌تر باشد که لذت‌بخشی و سودمندی را بر اساس وظیفه شعر به هم ارتباط دهیم تا براساس ماهیت آن. در برابر این نظر که شعر لذت می‌بخشد (مانند هر لذت دیگر)، این نظر قرار دارد که شعر تعلیم می‌دهد (مثل هر کتاب درسی دیگر). در برابر این نظر که شعر تبلیغ است یا باید باشد، این نظر قرار دارد که شعر تصویر و صورت محض است؛ یعنی نقش‌بندی بدون هیچ پیوندی با جهان عواطف بشری است. در برابر هم نهادن این نظرها، کار را به آنجا می‌کشاند که به شکل پرداخته‌تری می‌توان گفت گروهی هنر را بازی می‌دانند و گروهی کار (صناعت قصه‌نویسی، کار هنری). هیچ یک از این دو نظر به تنهایی پذیرفته نیست. اگر گفته شود شعر، بازی یا سرگرمی خودانگیخته‌ای است، احساس می‌کنیم که نه حق مراقبت و مهارت طرح‌ریزی هنرمند ادا شده است و نه به جدی بودن و اهمیت شعر توجه شده است اما اگر گفته شود که شعر، کار یا صنعت است، احساس می‌کنیم که شادی ناشی از آن و آنچه کانت بی‌غرضی شعر می‌نامید منغص شده است. باید وظیفه هنر را آن‌چنان بیان کنیم که در آن واحد، هم حق لذت ادا شده باشد و هم حق فایده» (ولک و وارن، ۱۳۷۳: ۲۱).

چنان‌که در این نقل قول‌ها دیده می‌شود، درباره مسئله اخلاق در شعر و ادبیات، با این چند رویکرد مواجه هستیم:

۱. باورمندی به رسالت یا رسالت‌های متعدد برای شعر و ادبیات.
۲. اهمیت دادن به پدیده تخیل و کارکرد آن در آفرینش‌های ادبی.
۳. توجه ویژه به خود اثر ادبی و پرهیز از دخالت دادن گزاره‌های خارج از متن در آن.
۴. جدال بر سر سودمندی و لذت‌بخشی.

هر یک از این گزینه‌ها، رابطه‌های درست و دقیق خود را با ادبیات دارا هستند؛ بنابراین این ما هستیم که باید از یکسونگری و موضع‌گیری‌های بی‌جا برای دفاع از هر یک از این مسائل دست برداریم و در نظر داشته باشیم که ادبیات نوعی زندگانی دوم بشر است و درست مانند خود زندگی حقیقی، بسیاری از چیزهای همخوان و ناهمخوان را می‌توان در آن یافت و به دیده اعجاب در آن‌ها نگریست؛ پس آنچه مهم است، پرهیز از کوتاه‌بینی و محدودیت‌سازی برای ارائه کارکردها و هدف‌های این زندگی است.

دوم این‌که کلید شناخت درست ما از کارکرد آثار مختلف ادبی، شناخت نوع آن‌هاست. تا وقتی که محتوا و قالب یک اثر ادبی را با همه مختصات آن نشناخته‌ایم، چگونه می‌توانیم با نشان دادن وجه غالب آن، کارکردها و اهداف متناسب با آن را تعریف کنیم؟

سوم همه آنچه می‌تواند سبب رضایت‌مندی یا نارضایتی ما از بعضی از جنبه‌های ادبیات باشد، شناخت ظرفیت حقیقی یک نوع ادبی و توجه به قاعده اساسی «وجه غالب» در هر اثر ادبی است. این است که گاهی ما را به اشتباه می‌اندازد تا درباره میزان دخالت بخشی از معانی موجود در یک اثر ادبی حکم رد و ابطال صادر کنیم، بی‌آن‌که مرز واقعی ظرفیت حقیقی آن نوع ادبی را درباره طرح و انتقال معانی مورد نظر آن شناخته باشیم! پرسش اصلی این پژوهش آن است که چرا در حکایت‌های تمثیلی، مفاهیم اخلاقی به صراحت بیان شده است و ساختار و محتوای آن‌ها ساده و شعاری به نظر می‌رسد؟ فرضیه پژوهش این است که طبیعت محتوای اخلاقی تمثیل و روایی بودن ساختار آن، زمینه داستانی و مرز متفاوتی از تخیل را در این نوع ادبی رقم می‌زند که با بررسی آن‌ها می‌توان به پاسخ این پرسش دست یافت و ارزش حقیقی نوع ادبی تمثیل را نشان داد؛ بنابراین در این پژوهش بر آنیم با ارائه تعریف مناسب تمثیل و

ابزارها و امکانات آن، رابطه اخلاق و چگونگی روش های بازگویی آن را در این نوع ادبی نشان دهیم تا به وضوح نمایان شود که چگونگی روایت در هر نوعی از انواع ادبی کاملاً به ذات حقیقی آن نوع وابستگی دارد و در این فرایند، ساختار و محتوا به صورتی کاملاً طبیعی رابطه هم پوشانی دارند و بدون چنین شناختی، نمی توان ایرادهای ناشی از قضاوت های سطحی را درباره یک نوع ادبی به خصوص تمثیل پذیرفت.

۲. پیشینه پژوهش

درباره حکایت های تمثیلی اگر چه پژوهش های بسیاری انجام شده اما اغلب بر اساس ارائه تعریف تمثیل و تحلیل محتوای آثار تمثیلی خاصی است که با بحث مقاله حاضر ارتباطی ندارد. در این پژوهش ها، بحثی درباره ساختار و محتوای حکایت های تمثیلی - به طور کل، چنان که مقصود و منظور پژوهش حاضر است - صورت نگرفته است. در واقع خلاً اصلی این پژوهش ها، نیافتن پاسخی برای این پرسش است که چرا تمثیل ساختاری کوتاه دارد و محتوای آن ساده و شعاری است؟

از مهم ترین پژوهش هایی که ضمن بررسی حکایت های تمثیلی، به نکات قابل توجهی درباره ساختار حکایت های تمثیلی و ارتباط آن ها با محتوای تمثیل پرداخته اند، موارد زیر درخور ذکرند:

رمز و داستان های رمزی در ادب فارسی از تقی پورنامداریان:

نویسنده در این کتاب بر آن است تا رمز را در پیوند با مقوله های ادبیات، دین و عرفان بررسی کند و از این طریق زمینه لازم را برای تفسیر و تحلیل تفصیلی داستان های فلسفی و عرفانی همچون حی بن یقظان، سلمان و افسال، آواز پر جبرئیل و عقل سرخ فراهم آورد. در این کتاب اگرچه به تعریف تمثیل و کیفیت ساختار حکایت های تمثیلی توجه شده اما با توجه به این که شالوده تحقیق تأکید بر متون

عرفانی و فلسفی است، این بحث‌ها در حکم کلیدی برای گشایش ابهام‌های موجود در آثاری از همان دست است و پاسخ پرسش این تحقیق را از آن نمی‌توان دریافت کرد.

حکایت‌های حیوانات در ادب فارسی از محمد تقوی:

در این کتاب تقریباً تمام حکایت‌های حیوانات که تا قرن دهم در مجموعه‌های داستانی و تعلیمی آمده‌اند، بررسی شده است. نویسنده، تمام حکایت‌ها را خلاصه کرده است و با توجه به هدف راوی حکایت‌ها و مضمون آن‌ها و دیگر نکته‌هایی که در تحلیل داستان‌ها به کار می‌آید، به بررسی آن‌ها پرداخته است.

مقاله «حکایت تمثیلی مشغله نظر ویگوتسکی» از بهروز عزب دفتری:

در این مقاله نویسنده ضمن ارائه تاریخچه فابل، به وجوه تمایز آن با دو صورت دیگر حکایت‌های تمثیلی، یعنی *allegory* و *parable* می‌پردازد و بحث اصلی مقاله را به نظریات تحلیلی ویگوتسکی، دانشمند روسی، درباره فابل در فصل پنجم کتاب «روانشناسی هنر» وی اختصاص می‌دهد. در این مقاله بیشتر به تفاوت شخصیت‌های انسانی و حیوانی در نوع فابل و دلایل ماندگاری یا فراموشی فابل‌ها در طول زمان توجه شده است. در این مقاله به بحث اخلاق و نتایج مربوط به آن نیز با توجه به ساختار فابل پرداخته شده است و قابل تعمیم به سایر گونه‌های تمثیل نیست و جامعیت بحث مقاله حاضر را در آن نمی‌توان دید.

۳. ادبیات تعلیمی و اخلاق

همه آثار ادبی، حتی مقوله‌هایی از قبیل شعر ناب که به طور مستقیم فقط به تخیل و احساس و عواطف می‌پردازد، با برانگیختن توجه ما و تلطیف همین عواطف و احساسات، در نهایت به آموزش ختم می‌شوند؛ آموختن راه و رسم زیبایی‌ها برای زیبا بودن و زیبا زیستن؛ لیکن با توجه به این که همه چیز در ادبیات زیر سیطره بیان و

چگونگی شیوه‌های آن است، در بسیاری موارد، این پایان کار- یعنی آموختن زیبایی‌ها- از چشم ما پنهان می‌ماند و چنان مجذوب و وجه غالب این آثار می‌شویم که قادر به دیدن همه پیامدهای ناشی از یک اثر ادبی نمی‌شویم و نقد را به یکسونگری و دید تک‌بُعدی می‌کشانیم. چنین شناختی به خوبی به ما می‌فهماند که بحث درباره ادبیات و آثاری که در گستره آن آفریده می‌شوند، مانند بحث درباره ساختار و چگونگی مولکول‌های تشکیل دهنده آب است. هرچه بیشتر درباره مولکول‌های آب بدانیم، البته ارزشمند و جذاب است اما سبب نمی‌شود تغییری در کارکرد واقعی و نهایی آن، یعنی سیراب کردن و طراوت بخشیدن ایجاد شود؛ بنابراین پیداست که درباره ادبیات نیز چنین بحثی فقط ما را به سوی شناختی جامع‌تر از این پدیده رهنمون می‌شود، نه به سوی جدال‌های اعتقادی و حکم صادر کردن‌هایی که اساس آن‌ها بیشتر بر نظرهای شخصی استوار است تا معیارهای حقیقی دیگر.

یکی از وجوه غالب در آثار ادبی، گزاره‌های اخلاقی و آموزش‌های مربوط به آن است که نمود بارز آن را در ادبیات تعلیمی شاهد هستیم. نکته حائز اهمیت این است که در ادبیات تعلیمی، این گزاره‌های اخلاقی- در داستان‌پردازی و حکایت‌گویی- به دو شیوه قابلیت مطرح شدن دارند: شیوه کنشی از طریق پرداخت نمایشی و بیان مستقیم از طریق روایت‌گری. در شیوه نخست، گزاره‌های اخلاقی از طریق رفتار شخصیت‌ها و کنش‌های آن‌ها در موقعیت‌های مختلف جلوه‌گر می‌شوند. امروزه پسندیده‌ترین شیوه برای بیان و نمود گزاره‌های اخلاقی را همین شیوه می‌دانند و دلیل آن را نیز پرهیز از شعارگرایی معرفی می‌کنند. در شیوه دوم، همه چیز به عکس این قضیه است، یعنی بیان مستقیم یا به عبارتی امر و نهی. اگر بخواهیم این عقیده را که بیان گزاره‌های اخلاقی را برابر با شعارزدگی می‌داند، به چالش بکشیم نخست باید به مسئله محتوا و قالب اثر ادبی پردازیم و با نشان دادن ظرفیت‌های خاص ساختاری و محتوایی آن، تکلیف خود

را با این شیوه بیان- بیان مستقیم از طریق روایتگری- روشن سازیم.

دوم باید قاطعانه پاسخ این سؤال را داشته باشیم که آیا فقط شیوه کنشی از طریق پرداخت نمایشی برای بیان و القای مفاهیم اخلاقی به نحوی که به طرز عمیقی هم تأثیرگذار باشد، کافی است؟ به طور مثال، آیا می توان قطعه «بنی آدم اعضای یکدیگرند» سعدی را برداشت و به جای آن، همان معنا را در قالب یک داستان کوتاه چند خطی با شخصیت های کنش گر نوشت و به القاء و تأثیر آن به بهترین و کامل ترین شکل ممکن هم امیدوار بود؟

سوم این که در یک اثر ادبی که مفاهیم اخلاقی را با بیان مستقیم از طریق روایتگری، مطرح می کند تا چه اندازه سهم واقعی کلام هنری را حفظ می کنیم و به طور مثال، چگونه به راحتی قالب تمثیل را یکی از ضعیف ترین قالب های بیان ادبی می خوانیم؟ آیا صرف پرداختن به مفاهیم اخلاقی از طریق بیان مستقیم و استفاده از تجربه غیر شخصی در محتوا، برای چنین حکمی دلایل قطعی هستند؟ آیا همیشه ابهام و چندمعنایی، واجد لذت و سودمندی یک اثر ادبی است؟ چه کسی می تواند با قطعیت و با دلایل محکم و متقن به این پرسش ها پاسخ گوید؟

چهارم این که با توجه به مکتب های گوناگونی که در حوزه نقد وجود دارد، آیا می توان براساس نظریه ای منسجم که همه جانبه به محتوا و ساختار آثار ادبی بنگرد و کارکردهای آن ها را در همه جنبه های احتمالی آن ها بشناساند، به قضاوت پرداخت؟ آیا یک رهیافت کل نگر در این زمینه می تواند وجود داشته باشد و به همه چرایی ها یک جا پاسخ گوید؟

بنابراین تلاش ما نباید صرفاً محدود کردن سازماندهی های هنری به هر شکل که می خواهد باشد شود؛ زیرا مخاطب ادبیات و به ویژه «مخاطب شعر همیشه و تنها خیال یا عاطفه نیست. اشعاری هم هست که در آن ها غیر از خیال و عاطفه و علاوه بر آن ها،

عقل انسان نیز مخاطب است و در آن موارد، شاعر نه فقط در عاطفه و خیال تصرف می کند بلکه در عقل او هم نفوذ می نماید و آن را متأثر می سازد» (زرین کوب، ۱۳۶۳: ۳۷). توجه به این نکته مهم سبب کنار نهادن دید تک بُعدی و پرهیز از یکسویگری می شود و زمینه شناخت بهتر و دقیق تر را از این نکته مهم تر فراهم می آورد که «هدف ادبیات این است که انگیزنده، مهیج، اعتلابخش و دگرگون کننده باشد و وظیفه منتقد آن است که با ارائه عناصری که ادای این مقصود را به بهترین صورت ممکن می سازد ببیند این منظور چگونه حاصل می شود» (دیچز، ۱۳۷۹: ۹۶).

۴. ساختار و محتوای تمثیل و شیوه بیان مفاهیم اخلاقی در آن

برخی برآنند که «اساساً تمثیل ضعیف ترین شکل ادبی است چرا که اولاً وجه شبه آن، هیئتی متنوع از چند امر عقلی است و گسترش پذیر به خیالات متکثر نیست. در ثانی مبنای تمثیل تجربه شخصی نیست بلکه حکایت و واقعه ای است که برای توجیه و روشنگری موضوعی غامض نقل می شود؛ به این دلیل بسیاری معتقدند که در تمثیل بیش از دو ساختار معنایی جای نمی گیرد: یک معنی ظاهری و یک معنی باطنی» (ارجی، ۱۳۹۲: ۵۶). این مسئله را یک نقص بزرگ برای یک اثر ادبی می دانند که یکی از ده ها گونه هنر داستان پردازی به شمار می رود. در کنار این دیدگاه که بدبینانه به ساختار تمثیل می نگرد، یک دیدگاه انتقادی همه جانبه تر وجود دارد و آن مسئله شعار دادن و مردود بودن آن در آثار مختلف هنری است؛ دیدگاهی که در اغلب موارد در آراء و نظرهای منتقدان، سبب ایجاد انحراف های ناخوشایندی می گردد که سرانجام به طرد و مردود شمردن بعضی آثار ادبی منجر می شود؛ بنابراین در اولین گام لازم است تا جایی که به این آثار مربوط می شود، ابهام ها و نگاه های بدبینانه را درباره این دو نگرش برطرف ساخت و به دیدگاهی روشن دست یافت و وجوه هنری این آثار را بهتر نمایاند.

در تعریف تمثیل گفته اند «تمثیل (Allegory) عبارت است از ارائه دادن یک موضوع تحت صورت ظاهر موضوع دیگر. این اصطلاح به عنوان یک طرز و شیوه ادبی، عبارت است از بیان یک عقیده یا یک موضوع نه از طریق بیان مستقیم بلکه در لباس و هیئت یک حکایت ساختگی که با موضوع و فکر اصلی از طریق قیاس قابل مقایسه و تطبیق باشد. مثل ممکن است قولی کوتاه و ممکن است به شکل یک داستان از زبان حیوانات و اشیاء و یا حتی از زبان اشخاص و مربوط به آن‌ها باشد؛ چنان که در قرآن کریم خداوند می‌فرماید: *واضرب لَهُمْ مَثَلًا أَصْحَابِ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ*، که اینجا مثل در واقع به معنی داستانی است که شخصیت‌های آن و حوادثش مربوط به انسان می‌گردد» (پورنامداریان، ۱۳۸۹: ۱۴۳ و ۱۴۱). البته باز هم در قرآن کریم، از لفظ مثل برای بیان شباهت حال میان دو چیز استفاده شده است که به نمونه‌هایی از آن‌ها اشاره می‌کنیم:

۱. *مَثَلُ الَّذِينَ حُمِلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْجِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا* (جمعه، ۴).
۲. *مَثَلُ نُورٍ كَمَشْكُوهٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ* (نور، ۳۵).
۳. *كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِثَاءَ النَّاسِ وَ لَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ بِالْيَوْمِ الْآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا* (بقره، ۲۶۴).

«معمولاً مهمترین نوع تمثیل را به عنوان استعاره گسترده (extended metaphor) تعریف کرده‌اند. هم در استعاره و هم در تمثیل، شباهتی ضمنی تلویحاً فهمیده می‌شود اما در تمثیل شباهت ضمنی، ادامه و گسترش می‌یابد. کوینتیلیان (۳۷ - ۳۵ یا ۱۰۰ - ۹۹ م) نویسنده رومی، در اثر خود به نام مکتب خطابه، برای نمونه از منظومه هوراس، شاعر رومی یاد می‌کند که در آن کشور روم تحت شباهتی تلویحی به صورت یک کشتی نموده می‌شود. این توصیف استعاری در طول شعر ادامه می‌یابد؛ طوفان‌ها نماینده جنگ‌های داخلی و بندرگاه‌ها نماینده صلح و سازش هستند» (پورنامداریان، ۱۳۸۹:

۱۴۳). در این تعریف، نکته تأمل برانگیزی که بسیار حائز اهمیت است و توضیح آن می‌تواند راهگشای رسیدن به مفهوم دقیق‌تری از تمثیل باشد، این است که ادامه یافتن استعاره چه معنایی می‌تواند داشته باشد که در نهایت تمثیل را رقم می‌زند. به طور کلی، «استعاره گسترده» یعنی چه و چه تفاوتی میان آن و استعاره به مفهومی که در علم بلاغت موجود است، وجود دارد؟ برای رسیدن به پاسخ، باید به سراغ تعریف استعاره و تمثیل در علم معانی و بیان برویم.

«استعاره در حقیقت به قول فرنگی‌ها، تشبیه فشرده است؛ یعنی تشبیه را آن قدر خلاصه و فشرده می‌کنیم تا از آن فقط مشبّه‌به باقی بماند. منتها در تشبیه ادعای شباهت است و در استعاره ادعای یکسانی و این همانی... استعاره مهمترین بحث بلاغت است. بحث مجاز و تشبیه، در حقیقت برای طرح آن است و مباحث بعدی بیان، نظیر سمبول، اسطوره و آرکی تایپ هم مبتنی بر آن هستند» (شمیسا، ۱۳۸۷ ب: ۶۷، ۵۵ و ۵۳).

«تمثیل (Allegory) حاصل یک ارتباط دوگانه بین مشبه و مشبّه‌به (= ممثل) است. در تمثیل هم اصل بر این است که فقط مشبّه‌به (که جمله و کلام طولانی و مثلاً حکایتی است نه کلمه) ذکر شود و از آن متوجه مشبه شویم:

ماجرای مرد و زن افتاد نقل آن مثال (= تمثیل) نفس خود می‌دان و عقل

اما گاهی ممکن است مشبه هم ذکر شود: مثل کسانی که فقط به دنیا چسبیده‌اند مثل کسانی است که در رهگذر سیل، خانه می‌سازند. در این صورت هم از مشبه و هم از مشبّه‌به (یعنی از تشبیه تمثیلی) امر کلی‌تری را استنباط می‌کنیم؛ کسانی که به امور حقیر و ناپایدار مشغولند و عاقبت را نمی‌بینند، از کار خود بهره‌ای نمی‌برند... پس تمثیل، بیان حکایت و روایتی است که هر چند معنای ظاهری دارد اما مراد گوینده، معنای کلی دیگری است» (همان: ۷۳)

اکنون روشن شد که این «ادامه» و «گسترش» یافتن استعاره، در وهله اول، به این

معناست که استعاره از قید کلمه آزاد می شود و به جمله تبدیل می گردد؛ سپس جمله باید ساختاری داستانی داشته باشد تا بتواند به عنوان تمثیل، مقصود گوینده را به خوبی برساند؛ یعنی در مرحله بعدی، استعاره باید نمایشی و روایی جلوه کند و با تبدیل شدن به شخصیت - که در بیشتر موارد هم تیپ است - پا به عرصه کنش برای داستان و حکایت شدن بگذارد؛ به طور مثال با مشاهده شخصی که بسیار فریبکار و حقه‌باز است، از طریق ادعای مشابهت و سپس همانندی، او را روباه می خوانیم و چنانچه بخواهیم زشتی فریبکاری و حقه‌بازی را به صورت هنری نشان دهیم، از روباه یک شخصیت می سازیم که در یک موقعیت داستانی - کوتاه یا بلند - به واکنش می پردازد و در نهایت، مقصود خود را به کرسی می نشانیم؛ بر این اساس می بینیم که شخصیت‌های جانوری بیشتر از آن که نماد، رمز یا سمبل باشند، در حقیقت استعاره‌هایی هستند که با گسترش یافتن به بافت روایی و داستانی، نمایش‌دهنده نتیجه مورد نظر راویان آنند و اطلاق این مفاهیم - نماد، رمز، سمبل - به حکایت‌های جانوری، تنها به سبب مترادف و تشابهی است که در بافت معنایی این کلمات موجود است و سهل‌گیری صاحب‌نظران در تعریف‌هایی که در این زمینه ارائه کرده‌اند، سبب این همه پیچیدگی‌های ذهنی شده است، اگر نه با وجود تمام این مشابهت‌های ظاهری، بر اساس قاعده «وجه غالب» باید گفت که بهترین مفهوم برای گونه ادبی حکایت‌ها و داستان‌های جانوری، همان تمثیل است که با شرایط منحصر به فرد خود، به خوبی مقصود را به ادا می‌رساند.

حال برای روشن‌تر شدن آنچه درباره فابل و صورت تمثیلی آن گفتیم، باید به این نکته اشاره کنیم که «تمثیل به طور کلی حکایت یا داستان کوتاه یا بلندی است که فکر یا پیامی اخلاقی، عرفانی، دینی، اجتماعی و سیاسی یا جز آن را بیان می‌کند. اگر این فکر یا پیام به عنوان نتیجه منطقی حکایت یا داستان در کلام پیدا و آشکار باشد یا به صراحت ذکر شود، آن را مثل یا تمثیل می‌گوییم و اگر این فکر یا پیام در حکایت یا

داستان به کلی پنهان باشد و کشف آن احتیاج به فعالیت اندیشه و تخیل و تفسیر داستان داشته باشد، آن را تمثیل رمزی می‌نامیم. شخصیت‌ها در هر دو نوع تمثیل ممکن است حیوانات، اشیاء و انسان‌ها باشند» (پورنامداریان، ۱۳۸۹: ۱۴۷)؛ لیکن آنچه فرق میان فابل و آلیگوری را نشان می‌دهد ساختار و کارکردهای متفاوت آن‌ها با یکدیگر است که در بخش بعد به بررسی آن خواهیم پرداخت.

۵. فابل، رمز، سمبل

درباره فابل تعریف‌های متعددی ارائه شده است که به چند نمونه از آن‌ها اشاره می‌کنیم. سپس به دلیل شباهت‌هایی که در این زمینه با مفاهیمی مانند تمثیل، رمز و سمبل وجود دارد، به بیان این شباهت‌ها و همچنین اختلاف‌های آن‌ها با یکدیگر می‌پردازیم.

«فابل یک لغت فرانسوی دخیل در زبان فارسی است و به حکایت کوتاهی اطلاق می‌شود که یک مضمون اخلاقی را در بر داشته باشد... در فرهنگ‌های فرانسوی، این کلمه با کلمات Mythe و Historire, Apologie, L'egende, Fiction, Conte مترادف است. با توجه به این که در توضیحات فرانسوی این کلمه، مفهومی از خیالی و اخلاقی بودن محتوا نهفته است، شاید رساترین معادل آن در فارسی، ترکیب افسانه اخلاقی باشد» (ایران‌دوست تبریزی، ۱۳۷۱: ۱).

«فابل‌ها قصه‌هایی کوتاه با شخصیت‌های جانوری هستند که مانند انسان حرف می‌زنند و رفتار می‌کنند. این قصه‌ها درس‌های اخلاقی می‌دهند و به نکوهش رفتارهای انسانی می‌پردازند» (نورتون، ۱۳۸۲: ۱/۲۳۷).

«از فابل‌ها می‌توان به عنوان داستان‌هایی سرگرم‌کننده و ابزارهایی برای آموزش یا موعظه استفاده کرد. آن‌ها همچنین می‌توانند با مردمی دارای میزان متفاوت هوش و خرد ارتباط برقرار کنند و به روشنی پیام خود را بیان کنند و می‌توانند ریشخندهایی

هوشمندانه، آموزشی یا شک‌برانگیز باشند و قصه‌گوها می‌توانند روی هر یک از کارکردهای آن‌ها که بخواهند پافشاری کنند» (کریچلی، ۱۳۸۴: ۲۶۸ - ۲۶۶). «از ویژگی‌های این نوع ادبی آن است که غالباً هدف آن اجتماعی است، هرچند گاهی هدف انسانی و سیاسی هم در نظر دارد» (رجائی، ۱۳۸۳: ۸۵).

«فابل ریشه در ادبیات عامیانه دارد و بنیادی‌ترین عنصر آن نماد است. اصولاً هر نوع داستان باورنکردنی یا داستانی که پدیده‌های عجیب و غیر واقعی را نشان دهد یا داستانی درباره کسی یا چیزی که بنا به ویژگی‌هایی مثل سایر شده باشد، فابل است» (انوشه، ۱۳۸۱: ۱۰۰۷).

با دقت در این تعریف‌ها می‌بینیم که همه آن‌ها در دو نکته «پیام اخلاقی» و «نماد» با هم مشترک هستند. در این زمینه، تکلیف پیام اخلاقی روشن است و ابهامی در آن وجود ندارد اما به دلیل آن که مفهوم نماد با مفاهیم رمز، سمبل و تمثیل از نظر معنایی نزدیکی دارد، ممکن است در شناخت تعریف دقیق فابل اشتباهاتی را به وجود بیاورد که علاوه بر چندگانگی ابهام‌آمیز معنایی درباره این مفاهیم، منجر به هرج و مرج‌هایی در ارتباط با وجوه دقیق اختلاف‌ها و شباهت‌های آن‌ها با فابل گردد؛ از این رو لازم است در این زمینه به تعریف این مفاهیم - نماد، رمز، سمبل، تمثیل - بپردازیم و شباهت‌ها و اختلاف‌های اساسی معنایی آن‌ها را با فابل نشان دهیم.

نماد «گونه‌ای از بیان و پیام‌رسانی است که معانی و مفاهیم غیر محسوس، ناشناخته، رازناک و غیرقابل بیان به شکلی مبهم و غیر قطعی و با ویژگی بسیار معنایی در آن متجلی می‌شود و معمولاً معنی روساختی خود را نیز حفظ می‌کند» (آقاحسینی و خسروی، ۱۳۸۹: ۱۷). یونگ درباره نماد می‌گوید: «نماد عبارت است از یک اصطلاح، یک نام یا حتی تصویری که ممکن است نماینده چیز مآنوسی در زندگی روزمره باشد و با این حال، علاوه بر معنی آشکار و معمول خود، معانی تلویحی به خصوصی نیز

داشته باشد؛ بنابراین یک کلمه یا یک شکل، وقتی رمزی و نمادین به حساب می آید که به چیزی بیشتر از معنی آشکار و مستقیم خود دلالت کند... نماد دارای جنبه ناخودآگاه گسترده تری است که هرگز به طور دقیق، تعریف یا به طور کامل، توضیح داده نشده است» (یونگ، ۱۳۵۹: ۲۳ - ۲۴).

«رمز کلمه ای است عربی که در زبان فارسی نیز به کار می رود. معنی آن به لب یا به ابرو یا به دهن یا به دست یا به زبان اشارت کردن است. این کلمه، همچنان که در زبان عربی، در زبان فارسی نیز به معنی های گوناگون به کار رفته است. از جمله اشاره، راز، سر، ایما، دقیقه، نکته، معما، نشانه، علامت، اشارت کردن و اشارت کردن پنهان. این کلمه دو معنی اصطلاحی دیگر نیز در علم بیان و تصوف دارد. در علم بیان، رمز یکی از انواع کنایه محسوب شده است و گفته اند رمز کنایه ای است که وسایط آن اندک باشد و معنی پنهان و احتیاج به قدری تأمل داشته باشد. در این نوع کنایه چون وسایط اندک است، دلالت کنایه بر مکنی عننه واضح تر است؛ بنابراین، این نوع را در مقابل تلویح که کنایه بعید است خوانده اند؛ مانند عریض الففا که کنایه از آدم ابله است... در آثار متصوفه نیز گاهی رمز به عنوان یک اصطلاح تعریف شده است: رمز عبارت از معنی باطنی است که مخزون است تحت کلام ظاهری که غیر از اهل آن، بدان دست نیابند» (پورنامداریان، ۱۳۸۹: ۴-۳ و ۱).

«کلمه سمبل نیز مانند رمز، به تدریج معانی گوناگونی یافته است و به عنوان یک اصطلاح نیز تعریف های متعددی در حوزه های متنوع دانش و تجربه از آن شده است، از جمله:

۱. چیزی که نماینده چیز دیگر است یا چیزی که بر چیز دیگری اشاره دارد به سبب همبستگی یا قرارداد... مثلاً شیر سمبل شجاعت است و صلیب همواره یکی از سمبل های مسیحیت بوده است.

۲. یک علامت اختیاری یا قراردادی (مثل یک صفت، یک نمودار، یک حرف، یک علامت اختصاری) که در ارتباط با حوزه ویژه‌ای از دانش‌ها (مثل ریاضیات، فیزیک، شیمی، موسیقی، آواشناسی) برای نمایاندن اعمال، کمیت‌ها، فواصل، ظرفیت، جهت، عناصر، نسبت‌ها، کیفیت‌ها، صداها یا موضوعات دیگر به صورت نوشته یا نقش به کار می‌رود.

۳. واحد معینی از یک فکر انتزاعی را بنمایاند و به عنوان یک واحد قابل مطالعه باشد.

۴. یک علامت قراردادی و غیر طبیعی که معنی آن موکول به تفسیر است.

۵. یک شیء یا یک عمل که عقده‌ای سرکوفته را به واسطه تداعی ناآگاه می‌نماید.

۶. یک عمل، صوت یا شیء مادی که واجد مفهوم فرهنگی است و استعداد برانگیختن یا تجسم مادی دادن به یک احساس را داراست» (پورنامداریان، ۱۳۸۹: ۶).

ملاحظه می‌شود که در این تعریف‌ها جنبه‌های زیر مطرح شده است:

الف. نشانگر چیزی بودن در عین این که معنای اصلی خودش را هم را دارا باشد = در تعریف نماد.

ب. معنی پنهانی که در بطن چیزی نهفته باشد و به سختی و دلالت بتوان آن را دریافت = در تعریف رمز.

پ. وجود شباهت میان چیزی مرئی و آشکار و یک مفهوم نامرئی، برای نمایاندن آن مفهوم نامرئی = در تعریف سمبل.

ت. بیان غیر مستقیم یک عقیده یا موضوع از طریق قیاس در قالب یک حکایت یا داستان = در تعریف تمثیل.

همان‌گونه که پیداست در انطباق این تعریف‌ها - به غیر از تعریف تمثیل - با نوع ادبی فابل، تسامحی صورت گرفته است که اگرچه به طور کلی با مفهوم فابل بی‌ربط نیست اما هرگز هم نمی‌تواند از پس ارائه تعریف جامعی برای آن برآید؛ در نتیجه به

یک رشته کلی‌گویی منجر می‌شود که ذهن را در این زمینه به شدت دچار خطا و اغتشاش می‌گرداند. البته این مشکل را می‌توان با تحقیق درباره کارکردهای هر یک از مفاهیم نماد، رمز، سمبل و تمثیل به خوبی برطرف کرد؛ یعنی ابتدا باید به مفهوم دقیق رمز و ساختار داستان‌های رمزی و نمادین و سمبولیک پی برد و سپس بررسی کرد که آیا گونه ادبی فابل از ویژگی‌های ساختاری چنین داستان‌هایی برخوردار است یا خیر. حتی در صورت برخوردار بودن، نباید خطا کرد و باید به پاسخ این سؤال نیز رسید که وجه غالب با کدام یک از این ویژگی‌ها و چهارچوب‌های ساختاری و محتوایی است؛ زیرا در ادبیات پدیده «شبهات» در فهم و تشخیص آثار ادبی از لحاظ ساختاری و محتوایی دخیل است و یک اثر ادبی در آن واحد ممکن است ویژگی‌های انواع ادبی دیگری را نیز دارا باشد اما در نهایت آنچه تعیین‌کننده است، همین وجه غالب است که تکلیف یک نوع ادبی را از هر حیث مشخص می‌کند.

با نگاهی به پیشینه شاهکارهای رمزی و نمادین و سمبولیک ادبیات جهان در می‌یابیم که نخست، داستان‌های رمزی و نمادین به طور کلی برای بیان مفاهیم و تجربه‌های عمیق عرفانی به کار رفته‌اند و در زمینه‌های اجتماعی و سیاسی به صورت محدودتری ظاهر شده‌اند و نسبت به آن نگرشی بسیار گذرا داشته‌اند. برای نمونه می‌توان به داستان‌هایی از قبیل حی بن یقظان، رساله‌الطیر و سلامان و ابسال ابن‌سینا و لغت موران و آواز پر جبرئیل از شیخ شهاب‌الدین سهروردی و نیز بسیاری از داستان‌های مثنوی مولانا جلال‌الدین بلخی - و در رأس آن‌ها، داستان پادشاه و کنیزک - یا کمدی الهی دانتی اشاره کرد که ساختار و شخصیت‌های آن‌ها با نماد و رمز، مفاهیم و تجربه‌های عمیق درونی و عرفانی سراینندگان آن‌ها را بیان می‌کنند. دوم این که جریان سمبلیسم به طور اساسی ضدیت خود را با پرداختن به مفاهیم تعلیمی و گزاره‌های عقلی به هر شکل اعلام می‌دارد؛ آن‌چنان که در نظریه‌های بسیاری از

بنیانگذاران آن مشاهده می‌کنیم که «سمبل برخلاف استعاره انسان را به شناسایی یک معنی مخفی دعوت می‌کند و آن معنی مخفی می‌تواند یک چیز از دست رفته یا ممنوعه باشد... در تخیل سمبلیک، باز هم این رابطه دورتر است؛ زیرا در واقع، معنی ثانوی یا مدلول واحدی وجود ندارد و به گفته کارل گوستاو یونگ، فرق بین تصور سمبلیک و تصور تمثیلی این است که تصور تمثیلی فقط یک مفهوم کلی به دست می‌دهد یا ایده‌ای که با خودش متفاوت است و حال آن که در تصور سمبلیک، خود ایده است که محسوس می‌شود و ظهور می‌کند» (سیدحسینی، ۱۳۷۶: ۲/ ۵۴۰-۵۳۹)؛ بنابراین «هدف شعر سمبلیک این است که عظمت احساسات و تخیلات را با تشریح واضح و صریح از میان ببریم و برای این کار باید محیطی را که برای شعر لازم است به وجود بیاوریم؛ یعنی خطوط زنده و صریح و بسیار روشن را محو و تیره سازیم. این سایه‌روشن را با تغییر دادن قواعد واحدهای کلاسیک، با دور انداختن معانی معتاد، با برهم زدن تداعی‌هایی که بر اثر دستور زبان و سابقه به وجود آمده است می‌توان به دست آورد» (همان: ۵۴۶-۵۴۵).

بر این اساس می‌بینیم که:

الف. فابل با مفهوم نماد مشترک است؛ زیرا هم خودش است و هم مفهوم دیگری را می‌نمایاند.

ب. فابل را نمی‌توان رمز به حساب آورد؛ زیرا مفهوم و اعمال شخصیت‌ها و نتیجه داستانی آن هرگز مانند داستان‌های رمزی گنگ و به شدت ابهام‌آلود و رازآمیز نیست تا به رمزگشایی نیاز داشته باشد.

پ. باید میان ادبیات سمبلیستی و کلمه سمبل که اگرچه همان مفهوم نماد را دارد ولی در ادبیات سمبلیستی به شیوه‌های منحصر به فرد خود به کار گرفته می‌شود و اهدافی غیر از تعلیم و آموزندگی را دنبال می‌کند، تفاوت قائل شد و فابل را گونه‌ای جدای از سمبلیسم دانست.

۶. ساختار و کارکردهای حکایت‌های تمثیلی

«داستان اساس همه انواع ادبی است، چه روایتی، چه نمایشی. از این نظر داستان ممکن است ماده خامی باشد برای همه اشکال ادبیات داستانی. نویسنده داستانی را می‌آفریند و به بیان دیگر جهانی را خلق می‌کند و از خواننده می‌خواهد در خیال و تصور داخل آن شود» (میرصادقی، ۱۳۶۷: ۲۸). دلایل بسیاری برای آفرینش داستان می‌توان ذکر کرد اما از مهم‌ترین آن‌ها «رویارویی با ترس از تغییرات توجیه‌ناپذیر است. وحشت ناشناخته‌ای که در متن همه روابط انسانی ما نهفته است. داستان به ما فرصت می‌دهد تا انگیزه‌ها و دلایل رفتارهای آدم‌های واقعی را حدس بزنیم» (اسکات‌کارد، ۱۳۸۷: ۲۱۶). در حقیقت، خواندن داستان، نوعی زیستن در فضای آن است؛ «از این نظر، داستانی که شخصیت‌ها را در کنش‌های بینافردی نشان می‌دهد، خود به خود برای ما که دائماً در کنش متقابل با دیگرانیم جذابیت دارد. شخصیت‌های چنین داستانی، از جهاتی خود ما و انسان‌های اطراف ما هستند و لذا با خواندن داستان، درک عمیق‌تری از شخصیت خودمان و دیگران کسب می‌کنیم» (پاینده، ۱۳۹۰: ۸۵).

یکی از وجوه فراگیر و بسیار قابل دسترس عامه مردم در زمینه شعری و داستانی، حکایت‌هایی است که به دلیل ساختار ساده و محتوای قابل فهم آن، پیوسته مورد توجه آن‌ها بوده است. این گونه ادبی که با داشتن ویژگی‌هایی از قبیل کوتاهی و امکان خواندن کامل آن در یک نشست، ما را به یاد داستان کوتاه امروزی می‌اندازد، به علاوه برخورداری از عنصر وزن و موسیقایی بودن، در تمام طول تاریخ ادبیات داستانی توانسته است طیف گسترده‌ای از مخاطبان را به خود جذب نماید.

«با توجه به بحث‌های افلاطون و ارسطو در باب ماهیت ادبیات که محاکات (شبیه‌سازی: شبیه‌ترین وجه را از چیزی عرضه کردن، شبیهی که اصل را به یاد می‌آورد، تقلید از عین و حقیقت چیزی) است، لغاتی چون داستان و حکایت و افسانه باید در

اصل به چنین مفهومی (شبییه‌سازی) دلالت داشته باشند. حکایت، مصدر ثلاثی مجرد همین محاکات (مصدر ثلاثی مزیداً فیه) است. به کاربرد آن در دو بیت زیر توجه کنید:

یا مَنْ حَكَى الْمَاءِ فَرَطَ رِقْتِهِ و قَلْبُهُ فِى قِساوهِ الْحَجَرِ
بنفشه طره مفتول خود گره می‌زد صبا حکایت زلف تو در میان انداخت

پس معنی حکایت، شبیه‌سازی و تذکار است. مشبیه‌بھی که مشبه را به ذهن تداعی می‌کند لذا داستان گفتن، علاوه بر معنای امروزی... به معنی مَثَل زدن و تمثیل آوردن هم هست که شیوه ایرانیان در سخن گفتن بود و هست. حکایت به لحاظ ساخت صوری و معنوی ساده و مربوط به جهان کهن است که ساختار ساده‌ای داشت. در چند قرن اخیر که جهان روز به روز به سوی پیچیدگی رفت، نوع ادبی حکایت تبدیل به نوع ادبی رمان شد» (شمیسا، ۱۳۸۷ الف: ۲۰۳ - ۲۰۲).

بدیهی است که تفاوت اصلی میان حکایت و داستان در وهله اول، میزان حجم ساختاری آن‌ها یا به عبارت بهتر، همان کوتاهی و بلندی آن‌هاست اما این کوتاهی و بلندی، بیش از آن که یک ویژگی تصنعی برای آن‌ها باشد، عنصری ذاتی است که اهداف متناسب با آن‌ها این عنصر ذاتی را ایجاب می‌کند. این اختلاف در کوتاهی و بلندی داستان، درباره داستان‌های کوتاه امروزی نیز به همین شیوه مطرح است و کاملاً به ویژگی‌هایی از قبیل نحوه شروع داستان، فکر یا ایده داستان، ابهام، نحوه شخصیت‌پردازی و حتی چگونگی توصیف داستانی بستگی دارد.

در حقیقت، فکر و هدف متناسب با داستان یا حکایت به منزله مظلوفی خاص، ظرف خاص خود را می‌طلبد؛ هر چند که این فکر و هدف از اولویت بیشتری نیز برخوردار باشد. به قول شفیعی کدکنی، «تاریخ معماری جهان با آن همه شاهکارهای شگرف خود به ما نشان می‌دهد که هیچ معمار بزرگی دارای کارخانه سنگ‌تراشی و کوره گچ‌پزی و انبار آهن‌فروشی نبوده است و معمار بزرگ به این نمی‌اندیشد که سنگ

و گچ و آهن از کجا فراهم می آید. کار او ترکیب و عرضه این عناصر است، از هر جا که آمده باشد. مردان بزرگ قلمرو موسیقی، نقاشی و شعر و دیگر میدان های خلاقیت هنری نیز هرگز به این نیندیشیده اند که اجزای سازنده هنرشان از کجا فراهم آمده است. برای آن ها صورت نهایی کار و شیوه تلفیق این اجزاء اهمیت داشته است. همان گونه که داستان ها و اتفاقات برجسته بر اثر گذشت زمان، گسترش می یابند و شاخه های (epiesode) دیگر را هم که مربوط به دوره های دیگر و افراد دیگر است در دوران خود ذوب می کنند و با آن ها ترکیب می شوند، متفکران بزرگ هم با آوردن یک اندیشه کلان یا یک اسلوب و فرم جدید، دیگر اندیشه های پراکنده را که هر کدام حاصل ذهن و تجربه ای است، وارد منظومه های فلسفی و هنری خود می کنند. شاعران بزرگ نیز مجموعه ای از تجربه های پراکنده را که حاصل ذهن ها و ذوق های گوناگون در ادوار مختلف است، در شیوه شاعری خویش ذوب می کنند و به آن وحدت می بخشند» (عطار نیشابوری، ۱۳۸۷: ۲۷. مقدمه مصحح). این همان قدرت عنصر ذاتی شیوه خاص سخن پردازی است که صاحب سخن را و او می دارد تا متناسب با آن فکر و هدفی که در سر می پروراند، قالب آن را نیز طراحی کند و هوشمندانه مواد مذاب محتوای اثر و کلمه ها و عبارت های آن را در آن قالب بریزد.

با نگاهی به پیشینه داستان پردازی در ادبیات فارسی مشاهده می کنیم که داستان ها و منظومه های بلند، به گونه ای ویژه، در دو حوزه حماسی و غنایی به صورت یک دست به کار رفته اند و فقط در حوزه تعلیمی است که آمیزه ای از کوتاهی و بلندی را به کار می گیرند که در اصطلاح به آن شیوه داستان در داستان می گویند؛ شیوه ای که حکایت های کوتاه در آن، حکم مکملی برای فکر اصلی داستان اصلی را دارد و پله پله محتوای فکری آن را بسط می دهد و به پیش می برد. همچنین در همین حوزه ادب تعلیمی است که حکایت ها اغلب به صورت بسیار کوتاه و موجز به کار می روند و

رسالت خاص خود را به انجام می‌رسانند. حال این سؤال مطرح است که چه رابطه‌ای میان این گونه ساختار - کوتاهی حکایت یا آمیزه‌ای از کوتاهی و بلندی - با ادب تعلیمی وجود دارد؟ در پاسخ به این سؤال، سه نکته بسیار مهم وجود دارد: نخست این که ادبیات تعلیمی، بر خلاف ادبیات حماسی و غنایی، بر ایده‌آلیسم اخلاقی استوار است و در آن با گزاره‌های بسیار زیاد اخلاقی رو به رو هستیم. البته این گزاره‌های اخلاقی در دو بخش طرح می‌شود و هر یک از آن‌ها نیز پرسش و پاسخ‌های ویژه خود را می‌طلبد. این دو بخش، شامل عرفان و اخلاق فردی و اجتماعی است که به سبب ذات ابهام‌آلود خود و برانگیختن چرایی‌های گوناگون، دائماً به طرح پرسش‌های متنوع منجر می‌شود. بدیهی است که طرح هر پرسشی نیز پاسخ‌گویی آنی و شایسته خود را می‌طلبد و از این نظر، دامنه کار به بحث و استدلال و قیاس و برهان‌های مختلف کشیده می‌شود و چون نمی‌توان در این گونه موارد، پاسخ را به آینده دور، یا حتی نه چندان دور موکول کرد، بنابراین باید به صورت خیلی کوتاه و موجز زمینه پاسخ مناسب را فراهم آورد تا فرایند اقناع، هرچه سریع‌تر و بهتر به انجام برسد. دوم این که در داستان‌های تعلیمی، باز هم بر خلاف داستان‌های حماسی و غنایی، عنصر روایی بر عنصر نمایشی و همچنین هدف اخلاقی بر هدف سرگرم‌سازی غلبه دارد و این دو ویژگی - نمایش دراماتیک و سرگرم‌سازی مخاطب - در این زمینه بسیار کمرنگ جلوه می‌کند؛ بر همین اساس، مجال برای پرداخت‌های گوناگون داستانی، از قبیل ایجاد طرح بلند، شخصیت‌پردازی، حادثه، کشمکش، بحران، نقطه عطف و عناصری از این دست وجود ندارد و همان‌گونه که اشاره کردیم، اگر طول و تفصیلی نیز مشاهده می‌شود، به سبب به هم دوخته شدن حکایت‌های کوتاه پی‌درپی است که پیوسته برای پاسخ‌گویی و اقناع مخاطب به کار می‌رود و گام به گام زمینه درک بهتر فکر اصلی داستان را فراهم می‌آورد. سوم این که در داستان‌های بلند، دو عنصر حقیقت‌مانندی و توهم واقعیت به چشم می‌خورد که در

داستان‌های تعلیمی نه تنها به هیچ وجه وجود ندارند بلکه به عکس، در آن شاهد وجود نداشتن واقعیت در شخصیت‌ها و ساختار قصه‌گویی هستیم و همین واقعیت نداشتن است که سبب می‌شود زمینه دست به دامان تمثیل شدن فراهم آید و به تناسب آن، یک ساختار حکایت‌گویی کوتاه و کاملاً موجز برگزیده شود.

«نشانه‌های عدم واقعیت در داستان به بارزترین شکل آن از طریق شخصیت‌بخشی (Personification) پدیدار می‌گردد. وقتی در داستانی، حیوانات و اشیاء با شخصیت انسانی ظاهر می‌گردند و اعمال و افعال انسان‌ها از آن‌ها سر می‌زند، احساس عدم واقعیت و تصور این که این حیوانات و اشیاء، هر یک نماینده شخص یا صنف خاصی از انسان‌ها با خُلق و خویهای مختلف و مراتب اجتماعی گوناگونند امری طبیعی است. در این داستان‌ها- جدا از شکل کاربرد آن که نمونه‌هایش را از جمله در کلیله و دمنه، حدیقه الحقیقه سنائی، مثنوی‌های عطار، مثنوی مولوی و مرزبان‌نامه و دیگر آثار منشور و منظوم می‌بینیم- به طور ضمنی می‌پذیریم که حیوانات و اشیاء در معنی حقیقی خود به کار نرفته‌اند. شخصیت‌بخشی یا تشخیص- چنان‌که عرب‌ها اصطلاح کرده‌اند- نوعی از مجاز است. حیوانات و اشیاء در این داستان‌ها نیز معنی مجازی دارند و قرینه‌ای که معنی منظور را مفهوم می‌کند همان افعال و اعمال انسان‌هاست که از آن‌ها بروز می‌کند. اگر چه در بعضی از این داستان‌ها، مثل داستان‌های کلیله و دمنه و مرزبان‌نامه می‌توان گذشته از درس تعلیمی و اخلاقی که داستان‌ها باز می‌گویند، توطئه‌ها و دسیسه‌هایی را که در حضرت سلطان در جریان است نیز دریافت و حیوانات را نماینده افراد گوناگونی که پیرامون حاکم را گرفته‌اند تلقی کرد اما غرض اصلی، بیشتر تفهیم و تعلیم همان نتایج اخلاقی و اندرزهای مطرح در داستان است. مقصود اصلی از پرداختن این داستان‌ها، اغلب نمودار کردن خوب و بد زندگی و آموزش طریق رسیدن به درجات عالی و سعادت و رستگاری بر مبنای بینش نویسنده به خواننده است. بنابراین در این

داستان‌ها، با پذیرش ضمنی این نکته که حیوانات یا گیاهان یا اشیاء، نماینده انسان‌ها هستند، به درس و تعلیمی که از اعمال و رفتار آن‌ها نتیجه می‌شود توجه می‌کنیم و به جای تأمل در نقش شخصیت‌ها و تفسیر اجزای داستان، به پیام کلی حاصل از برخورد شخصیت‌ها و نتیجه حوادث می‌اندیشیم» (پورنامداریان، ۱۳۸۹: ۱۶۳).

برای روشن شدن بهتر این بحث، باید به دو مفهوم حقیقت‌مانندی و توهم واقعیت نیز پردازیم تا بهتر درک کنیم که چگونه این دو عنصر در داستان‌ها و حکایت‌های تعلیمی جای خود را به یک مقوله کاملاً ضد آن می‌دهند. باید افزود که «زندگی انباشته از وقایع متنوع و موقعیت‌های گوناگون است. هر واقعه‌ای که روی می‌دهد و هر موقعیتی که پیش می‌آید برای نویسنده می‌تواند در حکم مواد خامی باشد که از آن‌ها داستان‌های پر شور و احساسی خلق کند یا حتی رمان‌های بزرگ و با ارزشی بیافریند. از این رو مواد و مصالح برای نویسنده فراوان است اما از آن‌ها باید به گونه‌ای استفاده کند که داستانش در نظر اکثریت خوانندگان از حقیقت‌مانندی لازم برخوردار باشد. این مواد و مصالح در زندگی واقعی آشفته و درهم برهم است. نویسنده باید به آنها نظم و سامان بدهد و میان وقایع ارتباطی منطقی برقرار کند؛ یعنی از بین وقایع جوراجور و موقعیت‌های گوناگون گزینش به عمل آورد تا خوانندگان به وقوع حوادث متقاعد شوند» (میرصادقی، ۱۳۶۷: ۱۲۱-۱۲۰)؛ بنابراین حقیقت‌مانندی، یعنی «کیفیتی که در اعمال و شخصیت‌های اثری وجود دارد و احتمال ساختی قابل قبول از واقعیت را در نظر خواننده فراهم می‌آورد» (میرصادقی، ۱۳۶۷: ۱۱۹)؛ به این معنا که «نویسنده باید در تمام طول داستان، نظامی از چیزهای محتمل و باورکردنی به وجود آورد و همه عناصر این جهان را با هم سازگار و هماهنگ کند و در محدوده اثرش منطقی یکدست به وجود بیاورد و هر جزء را طوری انتخاب کند که در مجموع بر خواننده، اثری واحد بگذارد» (سلیمانی، ۱۳۶۹: ۱۲۷).

توهم واقعیت نیز «به این معنی است که خواننده، دست‌کم در لحظه‌هایی که داستان

می خواند، کلمه های مکتوب مطبوع را نبیند بلکه بال در بال خیال به جهان داستان پرواز کرده، مجذوب آن شود و محیط زیست و شخصیت ها و رویدادهای آن را واقعی بیندارد» (ایرانی، ۱۳۸۰: ۱۶۲). «این به ما می گوید که واقع گرایی هم مثل خود واقعیت، مفهومی مطلق نیست بلکه شیوه ای از ادراک است؛ بنابراین چه به لحاظ تاریخی و چه از لحاظ تفسیرهایی که افراد و اذهان از آن می کنند دائماً تغییر و تحول می پذیرد» (سلیمانی، ۱۳۶۹: ۱۲۱). این شیوه ادراک از واقعیت، همان عاملی است که در داستان پردازی مانع از به کارگیری استعاره و تمثیل می گردد و جایی برای رئالیسم جادویی که در داستان های تمثیلی یک اصل عمده در ساختار داستان گویی است، باقی نمی گذارد. در این شیوه ادراک است که به جای تمثیل، مسئله «انسان داستانی» و «انسان واقعی» (ر.ک. همان) مطرح و تلاش می شود تخیل داستان پردازی پا به مرز فراواقع گرایی نگذارد؛ بنابراین، چنانچه داستان های تمثیلی را با توجه به این دو اصل حقیقت ماندی و توهم واقعیت - بسنجیم می بینیم که در آن ها جایی برای نظامی از چیزهای محتمل و باورکردنی و تصویری گویا از محیط و شخصیت های واقعی و در یک کلام، جهان خالص انسانی وجود ندارد و تخیل به کار رفته در این زمینه، با آزادی مطلق هر رویدادی را رقم می زند و هر چیزی را به سخن و می دارد؛ تخیل مهارشده بر پایه واقعیت ها و شخصیت های انسانی و تخیل آزاد که برای بیان افکار مورد نظر نویسنده اش به هیچ حد و مرزی محدود نمی گردد؛ این جا همانجایی است که تفاوت تخیل در گونه های مختلف داستانی آشکار می گردد و درک این تفاوت به شناخت جهان داستان و شخصیت های داستانی متناسب با هر گونه ای منجر می شود و کارکردهای آن ها را از یکدیگر بازمی شناساند. در نتیجه چنین توجهی به این مفاهیم، ضرورت توجه به مفهوم «زمینه داستانی» پیش می آید که شناخت این مفهوم در برخورد با نوع تمثیل به منزله شاه کلید فهم رابطه ساختار و محتوای اخلاقی آن است که اینک به آن می پردازیم.

۷. زمینه داستانی

زمینه داستان، شامل همه جزئیات توصیفی است که به کمک آن، فضای واقعی داستان به خوبی در پیش چشم مخاطب ترسیم می‌شود تا شخصیت‌ها و انگیزه رفتارهای آن‌ها در موقعیت‌های مختلف داستان به خوبی شناخته شوند. چگونگی بیان و ترسیم این جزئیات توصیفی که یک بخش آن شامل محیط بیرونی و بخش دیگر آن به حال و هوای روحی و انگیزه رفتارهای شخصیت‌ها در موقعیت‌های کنشی و واکنشی مربوط است، به درایت و موقعیت‌شناسی نویسنده داستان بستگی دارد. چنانچه نویسنده رمان یا داستان کوتاه چنین شناختی نداشته باشد، بی‌تردید اثر او اگر یک رمان باشد به درازگویی بیهوده، فاصله افتادن بین انگیزه‌ها و رفتارهای شخصیت‌های داستان و در نهایت ملال مخاطب از نوشته‌هایی می‌انجامد که به راحتی می‌تواند آن بخش از نوشته‌ها را نادیده گیرد و به خواندن پرشی رمان اقدام کند. در داستان کوتاه نیز، نبود این شناخت از سوی نویسنده سبب می‌شود داستان کوتاه به جای خواننده شدن در یک نشست، به زمان‌های دیگری کشیده شود و علاوه بر این لطمه به ذات داستانی آن، مانع از این می‌گردد تا شخصیت‌پردازی و زاویه دید داستان، آن‌گونه که باید باشند، پرداخته شوند. بنا به همین دلایل است که «ایجاد زمینه داستانی روشن و مشخص برای اکثر خوانندگان اولویت روانشناختی دارد» (تولان، ۱۳۸۶: ۱۶۵). اگر چنین شناخت دقیقی از سوی نویسنده داستان در اختیار مخاطب قرار گیرد، ابهام و سرگردانی بر طرف می‌شود و او به خوبی می‌تواند تا پایان داستان همه چیز را به بهترین شکل درک کند؛ اما «این مسئله که ما تا چه اندازه انتظار داریم زمینه داستانی یک روایت نوشتاری مشخص باشد، ظاهراً به گونه و نوع آن روایت و مسائلی از این قبیل مربوط است. بنابراین، داستانی درباره مرگی که یک روباه را فریب می‌دهد به منزله متنی تمثیلی، چه برای بزرگسالان و چه برای کودکان، نیازی ندارد که به مزرعه خاص با طرحی مشخص

پیوند بخورد که در آن مراتع، ماشین آلات و حیوانات اهلی آن، توصیف شده‌اند. پرداختن به جزئیات در چنین موردی که قدرت داستان، در حقیقت عام آن، یعنی شمول همه موقعیتی آن نهفته است، ممکن است حتی عجیب و غریب به نظر برسد. می‌توانیم حتی به راحتی با داستان‌هایی درباره مرغ و روباه که کلمه مزرعه اصلاً در آن‌ها به کار نرفته است، کنار بیاییم و جز در مواردی که خلاف آن بر ما ثابت شود، صرفاً یک پس‌زمینه روستایی کلیشه‌ای را تصور کنیم... «به بیان ساده‌تر، روابط بین زمینه داستانی از یک طرف و شخصیت و وقایع از طرف دیگر ممکن است علی یا قیاسی باشند. مشخصه‌های زمینه داستانی ممکن است (حداقل تا حدودی) علت یا معلول چگونگی شخصیت‌ها و رفتار آنها باشد؛ یا این که از طریق تقویت و تناسب نمادین، یک زمینه داستانی ممکن است از جهاتی شبیه یک یا چند شخصیت باشد» (همان: ۱۶۷ و ۱۶۵).

بدیهی است که درک این مقوله نیز چنان که بیشتر در این باره یادآور شده‌ایم، به شناخت عمقی از تمثیل و کارکردهای ساختاری و محتوایی آن باز می‌گردد. اساس تمثیل بر روایت است و «روایت، کنشی بلاغی است که در آن، کسی با نقل رویدادی که اتفاق افتاده، برای دیگری می‌کوشد هدف یا اهدافی را تحقق بخشد» (فیلان، ۱۳۹۲: ۱۳)؛ بنابراین جای تعجب نیست که «بیشتر قدما تمثیل را به معنای تشبیه دانسته، معتقدند از راه تمثیل بسیاری از معانی را می‌توان به ذهن نزدیک کرد... با توجه به این که هم در کنایات یافت می‌شود و هم یکی از انواع مجاز است که گوینده با استفاده از آن می‌خواهد مراد خود را گویاتر و زیباتر اما بدون تصریح به مخاطب برساند» (زرکوب و عبداللهی، ۱۳۸۹: ۱۱۵)؛ به عبارت دیگر، از قدیم تکلیف تمثیل با دیگر انواع داستانی مشخص بود اما چون نوع روایت آن شناخته نشده بود، تلاش می‌شد با چنین استدلالی، تفاوت‌ها و کارکردهای آن با دیگر انواع داستان نمایانده شود. قدما تمثیل را مثل می‌دانستند و می‌گفتند که در مثل نیز مناقشه نیست. این رویکرد، در

حقیقت، تلاشی بود برای توجیه ضعف‌های ظاهری که تمثیل در مقایسه با انواع دیگر داستان دارد؛ مسئله‌ای که به دلیل شناخته نشدن ساختار تمثیل و کارکرد آن که زمینه داستانی‌اش اساساً با گونه‌های دیگر داستان متفاوت است، هنوز هم برای بسیاری از افراد حل‌نشدنی باقی مانده است.

روایی بودن بیش از حد تمثیل که ویژگی ذاتی آن است، سبب می‌شود در زمینه داستانی آن برخلاف زمینه‌های داستانی دیگر، از جزئیات ظاهری و انگیزه‌های درونی شخصیت‌ها برای رفتارهای خود سخنی در میان نباشد یا در بهترین حالت، به اشاره‌ای بسنده شود. انواع دیگر داستان، هدف تعلیم اخلاقی را دنبال می‌کنند و در کنار آن، اهداف دیگری را نیز متناسب با ساختار و محتوای خود، از قبیل سرگرم‌سازی مخاطب، رمزگرایی برای بیان اندیشه‌ای خاص، نمایش قدرت و مهارت نویسنده در ارائه توصیف‌های هنری مختلف و برانگیختن احساسات فردی یا ملی و وطنی دنبال می‌کنند اما در تمثیل اخلاقی، هدف آموزش اخلاق است و بس؛ به همین دلیل، خالق اثر تمثیلی می‌کوشد به بهترین شکل، این هدف را برآورده سازد و هرگز خود را ملزم به رعایت زمینه و عناصر ساختاری داستانی، به شکل معمول آن در هر دوره زمانی خاص نمی‌بیند و فقط در پی آن است تا یک باید و نباید را در یک قالب کوتاه هنرمندانه مطرح سازد. در تمثیل «جزئیات این زمینه‌های داستانی، به ندرت مهمند؛ زیرا در گسترش طرح داستان یا منعکس کردن شخصیت به ندرت راهگشا و مؤثرند» (تولان، ۱۳۸۶: ۱۶۶).

علاوه بر آنچه گفتیم، تقسیم‌بندی دیگری نیز در این زمینه وجود دارد؛ بدین صورت که «از روی شکل و کاربرد حکایت‌ها و داستان‌ها و قبول این نکته که بیان آن‌ها همیشه به قصد بیان یا کتمان اندیشه یا پیامی بوده است می‌توان آن‌ها را به طور کلی به سه نوع یا گروه تقسیم کرد:

رتال جامع علوم انسانی

۱. حکایات کوتاهی که عناصر سازنده آن ها و نیز شخصیت ها در آن ها بسیار محدود است و معمولاً مشتمل بر حادثه ساده و معمولی هستند... برای نمونه می توان تمثیل فیل و نابینایان در کیمیای سعادت یا فیل و خانه تاریک در مثنوی را مثال زد.

۲. حکایت ها و داستان هایی که اغلب بلندتر از حکایت های گروه اول هستند و عناصر سازنده و شخصیت های آن، متنوع تر و حادثه ای که بیان می کنند، پیچیده تر است. شیوه کاربرد آن ها در ارتباط با فکر و بیان نویسنده، به همان شیوه نخستین است. تعداد این نوع تمثیل ها نسبت به گروه اول، کمتر است. یکی از معروف ترین نمونه ها در این زمینه، تمثیل مردی است که از پیش اشتر مست می گریزد و به چاه می افتد.

۳. گروه سوم یا نوع سوم، داستان هایی است که صورت مکتوب آن ها بدون هیچ گونه توضیح و تفسیر تمثیلی و مقایسه با یک فکر و پیام وجود دارد... این طرز تلقی در واقع به داستان به صورت یک استعاره گسترده می نگرد که مشبه به خود ظاهر داستان است و مشبه یا معنی مکتوم، در ذهن به وجود آورنده آن» (پورنامداریان، ۱۳۸۹: ۱۶۱-۱۴۷). از بارزترین نمونه ها در این زمینه، می توان به داستان پادشاه و کنیزک و نیز داستان شیر و نخجیران در دفتر اول مثنوی مولانا اشاره کرد.

یادآوری این نکته لازم است که اگر چه ساختار و چهارچوب هر اثر ادبی، باید با فکر و محتوای آن اثر کاملاً هماهنگ و سازوار باشد اما نگرش و دقت ما نیز نباید جنبه تک بعدی داشته باشد. بر این اساس، ما برای این که به روشنی بگوییم که تمثیل یکی از ضعیف ترین شکل های بیان ادبی نیست و مانند صدها قالب ادبی دیگر، قالبی است که با اشتغال بر ظرفیت های خاص خود از طریق بیان هنری، به خوبی توان تأثیرگذاری در بیان گزاره های اخلاقی را دارد، دلایل خاص خود را داریم و نیز بر این نکته تأکید می کنیم که در ادبیات، هنر «چگونه گفتن» اهمیت و جلوه بیشتری دارد تا «چه گفتن»؛ بنابراین از طریق نشان دادن میزان ظرفیت حقیقی تمثیل در بیان محتوا و نیز شیوه بیان

ساختار و سهم کلام هنری در آن می‌توانیم متناسب با هر حکایتی، راهکارهای شناختی اوج و فرود آن را به وضوح نشان دهیم تا به میزان ارزش ادبی متناسب با آن پی ببریم. چنین شناخت دقیقی از ساختار و محتوای تمثیل، به ما کمک می‌کند تا درک کنیم که در اشکال داستانی دیگر، بیان آموزه‌های اخلاقی در خدمت کنش داستانی است و با آن نشان داده می‌شود اما در تمثیل و به‌ویژه فابل، درست به عکس این قضیه، کنش داستانی چنان ناچیز و محدود است که فقط حکم مقدمه‌چینی برای بیان آموزه اخلاقی داستان را دارد و آنچه را که شعار نامیده می‌شود، با صراحت می‌گوید؛ بنابراین، تفاوت این بیان شعاری با بیان شعاری خشک و عاری از هر گونه لطافت هنری روشن است و این بیان هنرمندانه است که در ادبیات حرف اول و آخر را می‌زند.

۸. نتیجه

با توجه به آنچه درباره ساختار تمثیل گفتیم، دلیل کاربرد گزاره‌های اخلاقی صریح را در تمثیل باید در ساختار این حکایت‌ها جست‌وجو کرد که به طور طبیعی کوتاه است. از جمله دلایل چنین کوتاهی ذاتی می‌توان به این موارد اشاره کرد: نخست این که تمثیل یکی از اساسی‌ترین بخش‌های ادبیات تعلیمی است و این نوع ادبیات، برخلاف ادبیات حماسی و غنایی، بر ایده‌آلیسم اخلاقی استوار است و با شکل‌گیری پرسش و پاسخ‌های اخلاقی بسیار، دامنه کار به بحث و استدلال کشیده می‌شود؛ بنابراین باید به صورت خیلی کوتاه زمینه پاسخ مناسب را فراهم آورد تا فرایند اقناع، هرچه سریع‌تر و بهتر به انجام برسد. دوم این که در داستان‌های تعلیمی، برخلاف داستان‌های حماسی و غنایی، عنصر روایی بر عنصر نمایشی و هدف اخلاقی بر هدف سرگرم‌سازی غلبه دارد. سوم این که در داستان‌های حماسی و غنایی، دو عنصر حقیقت‌مانندی و توهم واقعیت به چشم می‌خورد که در داستان‌های تعلیمی نه تنها وجود ندارند بلکه به عکس، شاهد

نبود واقعیت در شخصیت‌ها و ساختار قصه‌گویی هستیم.

از جمله عوامل تعیین کننده شیوه بیان مفاهیم اخلاقی در تمثیل توجه به زمینه داستانی آن است. زیربنای روایی تمثیل سبب می‌شود زمینه داستانی تمثیل برخلاف زمینه‌های داستانی دیگر، فاقد بیان جزئیات ظاهری و انگیزه‌های درونی شخصیت‌ها برای رفتارهای خود باشد یا در بهترین حالت، به اشاره‌ای بسنده شود و چون هدف ذاتی در تمثیل، آموزش اخلاق است و بس، به همین دلیل خالق اثر تمثیلی می‌کوشد تا به بهترین شکل، این هدف را برآورده سازد؛ بنابراین هرگز خود را ملزم به رعایت زمینه و عناصر ساختاری داستانی به شکل معمول آن نمی‌بیند و فقط در پی آن است تا یک باید و نباید را در یک قالب کوتاه هنرمندانه مطرح سازد.

از دیگر عوامل مهمی که در شناخت کیفیت بیان مفاهیم اخلاقی در تمثیل اهمیت خاصی دارد توجه به مرز تخیل در تمثیل و تفاوت آن با تخیل در دیگر انواع داستان است؛ «تخیل مهار شده بر پایه واقعیت‌ها» و شخصیت‌های انسانی و «تخیل آزاد» که برای بیان افکار مورد نظر نویسنده‌اش به هیچ مرزی محدود نمی‌گردد؛ در این مرز تفاوت تخیل در گونه‌های مختلف داستانی آشکار می‌شود و درک این تفاوت به شناخت جهان داستان و شخصیت‌های داستانی متناسب با هر نوعی منجر می‌شود و کارکردهای آن‌ها را از یکدیگر باز می‌شناساند.

منابع

- ۱- آقاحسینی، حسین و خسروی، اشرف. (۱۳۸۹). نماد و جایگاه آن در بلاغت فارسی. بوستان ادب. پیاپی ۵۸/۱، ص.ص. ۱-۳۰.
- ۲- ارجی، علی اصغر. (۱۳۹۲). کلیله و دمنه، تمثیل‌هایی برای کودکان یا بزرگسالان. کتاب ماه کودک و نوجوان. ش ۲، ص. ص. ۵۷-۵۳.

- ۳- اسکات کارد، اورسون. (۱۳۸۷). *شخصیت‌پردازی و زاویه دید در داستان*. ترجمه پریسا خسروی سامانی. اهواز: رسش.
- ۴- انوشه، حسن. (۱۳۸۱). *فرهنگنامه ادبی فارسی*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۵- ایران‌دوست تبریزی، رضا. (۱۳۷۱). *شخصیت‌ها و اخلاق در فابل‌های پروین اعتصامی و لافونتن*. پژوهش‌های فلسفی نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز. ش ۱۴۲ و ۱۴۳، ص. ص. ۱-۵۳.
- ۶- ایرانی، ناصر. (۱۳۸۰). *هنر رمان*. تهران: سهروردی.
- ۷- پاینده، حسین. (۱۳۹۰). *گفتمان نقد*. تهران: نیلوفر.
- ۸- پورنامداریان، تقی. (۱۳۸۹). *رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی*. تهران: علمی و فرهنگی.
- ۹- تولان، مایکل. (۱۳۸۶). *روایت‌شناسی، درآمدی زبان‌شناختی - انتقادی*. ترجمه سیده فاطمه علوی و فاطمه نعمتی. تهران: سمت.
- ۱۰- دیچز، دیوید. (۱۳۷۹). *شیوه‌های نقد ادبی*. ترجمه محمدتقی صدقیانی و غلامحسین یوسفی. تهران: علمی.
- ۱۱- رجائی، نجمه. (۱۳۸۳). *قصه شعری در ادب عربی*. مجله تخصصی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد. پیاپی ۱۴۵، ش ۲، ص. ص. ۱۹۴-۱۷۵.
- ۱۲- ریچاردز، آیور آرمسترانگ. (۱۳۸۸). *اصول نقد ادبی*. ترجمه سعید حمیدیان. تهران: علمی و فرهنگی.
- ۱۳- زرکوب، منصوره و عبداللهی، زهرا. (۱۳۸۹). *تمثیل در امثال فارسی و عربی*. پژوهشنامه زبان و ادب فارسی (گوهر گویا). سال ۴، پیاپی ۱۵، ش ۳، ص. ص. ۱۳۶-۱۰۹.

- ۱۴- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۳). شعر بی دروغ، شعر بی نقاب. تهران: جاویدان.
- ۱۵- سلیمانی، محسن. (۱۳۶۹). رمان چیست. تهران: نشر نی.
- ۱۶- سیدحسینی، رضا. (۱۳۷۶). مکتب‌های ادبی. تهران: نگاه.
- ۱۷- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۷ الف). انواع ادبی. تهران: میترا.
- ۱۸- ----- . (۱۳۸۷ ب). بیان و معانی. تهران: میترا.
- ۱۹- عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۸۷). منطق الطیر. تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن.
- ۲۰- فیلان، جیمز. (۱۳۹۲). بلاغت / اخلاق. ترجمه محمد راغب. کتاب ماه ادبیات. سال ۱۶، پیاپی ۱۸۷، ش ۷، ص. ۱۶-۱۰.
- ۲۱- کریجلی، سیمون. (۱۳۸۴). در باب طنز. ترجمه سهیل سمی. تهران: ققنوس.
- ۲۲- میرصادقی، جمال. (۱۳۶۷). عناصر داستان. تهران: شفا.
- ۲۳- نورتون. دونا. (۱۳۸۲). شناخت ادبیات کودکان، گونه‌ها و کاربردها از روزن چشم کودک. ترجمه منصوره راعی و همکاران. تهران: قلمرو.
- ۲۴- ولک، رنه و وارن، آستن. (۱۳۷۳). نظریه ادبیات. ترجمه ضیاء موحد و پرویز مهاجر. تهران: علمی و فرهنگی.
- ۲۵- یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۵۹). انسان و سمبل‌هایش. ترجمه ابوطالب صارمی. تهران: کتاب پایا.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی